

De hoop van het gezin

Dialogo met kardinaal Gerhard-Ludwig Müller

De hoop van het gezin

Dialogo met kardinaal Gerhard-Ludwig Müller

GEZIN 1

DE BOOG

GEZIN

In deze serie zijn verschenen:

1. G.-L. MÜLLER *De hoop van het gezin*
Dialogoog met kardinaal Gerhard-Ludwig Müller

Oorspronkelijke titel:

La esperanza de la familia

Diálogo con el Cardenal Gerhard-Ludwig Müller

© Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2014

Nederlandse vertaling © Stichting De Boog, 2015

Vertaald door Anton G.P. Tollenaar

Correspondentieadressen:

Stichting De Boog
Herenstraat 41
3512 KB UTRECHT
info@deboog.nl
www.deboog.nl

Uitgeverij Betsaida
Papenhulst 4
5211 LC 's-HERTOGENBOSCH
info@betsaida.org
www.betsaida.org

ISBN 978.90.6257.046.1

NUR 707

INHOUD

Voorwoord	7
De hoop van het gezin	13
Over de gesprekspartners	67
Noten	69

VOORWOORD

De roeping en de zending van het gezin in de Kerk en de huidige wereld zijn door paus Franciscus in het centrum geplaatst van de aandacht en reflectie. Bisschoppensynodes, consistories en audiëntie-toespraken gaan op dit thema in. Het enorme belang hiervan wordt erdoor onderstreept. Huwelijk en gezin verkeren in zwaar weer: in veel landen stijgt het aantal echtscheidingen (in Nederland eindigt bijna veertig procent van de huwelijken in een echtscheiding), veel mensen kiezen niet (meer) voor een huwelijk en in Nederland was in 2013 slechts 3,7% van alle huwelijken een kerkelijk huwelijk, een percentage dat nog niet eerder zo laag was geweest en nog jaarlijks daalt. Vrije seksuele relaties worden door veel mensen geaccepteerd en als 'normaal' gezien. Homoseksuele relaties worden aanvaard en in een groeiend aantal landen wordt een 'homohuwelijk' geïntroduceerd. Enquêtes wijzen uit dat steeds meer mensen in Nederland en andere westerse landen niet in een persoonlijke God geloven; een groeiend aantal mensen is "ietsist".

De katholieke Kerk wil juist in deze omstandigheden alle mensen laten weten dat Gods liefde naar hen uitgaat, dat Hij hen met welwillende, barmhartige blik aanziet, dat Hij Zijn Zoon heeft gezonden om zondaars de hand te reiken en hen te redden en dat deze Jezus

onze Heer de weg is, de waarheid en het leven. Het is essentieel dat heel de Kerk deze uitgaande liefde en barmhartigheid zelf beleeft en toont, ook en juist naar allen die wat verder afstaan van Kerk en geloof.

Deze situatie en opdracht stellen de Kerk, ons allen, voor een grote uitdaging: hoe kunnen wij in deze tijd het evangelie verkondigen en leven, in het bijzonder de blijde boodschap van het christelijke, sacramentele huwelijk, waartoe de meeste gelovigen geroepen zijn en dat vraagt om een totale zelfgave en onverbreekelijke trouw? Juist deze roeping staat zo ver af van het levensgevoel van 'moderne' mensen. Maar wij mogen niet opgesloten blijven in onszelf of binnen de kleine kring van de zogenaamd 'goede', 'ware' gelovigen.

Terecht heeft de paus dan ook om een diepgaande bezinning gevraagd op deze uitdagingen. Heel de Kerk heeft hij gevraagd om in deze bezinning betrokken te zijn en mee te bidden en te reflecteren op deze situatie.

Daarom ben ik verheugd dat de dialoog van P. Carlos Granados met de prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, kardinaal Gerhard-Ludwig Müller, in de Nederlandse taal wordt gepubliceerd. Die biedt belangrijke aanzetten tot een reflectie op de omstandigheden waarin huwelijk en gezin zich bevinden.

De kardinaal is over één ding terecht heel duidelijk: de bezinning kan niet betekenen dat de Kerk haar boodschap, haar leer, verandert. De inhoud van het geloof is niet van ons, die is ons toevertrouwd en vraagt ons trouw belijden en beleven. Daarvoor moeten wij zelfs ons leven durven geven. Hoezeer de onontbindbaarheid van het huwelijk ook moeilijk ligt in een maatschappij die echtscheiding volledig heeft aanvaard, de Kerk kan niet anders dan de woorden van Jezus herhalen dat de

gehuwden niet langer twee zijn, één vlees als zij geworden zijn (Mat. 19,6). Het sacrament van het huwelijk is en blijft voor de Kerk het sacrament van het onverbreekelijk liefdesverbond van God met Zijn volk. Dit heeft consequenties voor de deelname aan de heilige communie, zoals de *Catechismus van de Katholieke Kerk* aangeeft, al blijft evenzeer overeind staan dat we juist degenen die door moeilijke situaties zijn gegaan met hartelijke liefde moeten blijven begeleiden en hen niet het gevoel moeten geven dat zij er niet meer bij horen (CKK, nr. 1649-1651). De discussie over de mogelijkheid voor hertrouwd gescheidenen en mensen met een homoseksuele relatie om aan de heilige communie deel te nemen, heeft de aandacht getrokken. Hierbij speelt een niet onbelangrijke rol dat in de voorbije eeuw in onze streken de gewoonte is ontstaan om tijdens de Mis te communiceren en dat in iedere Mis te doen. De deelname aan het boetesacrament is daarentegen vrijwel weggefallen. Het gebod van de Kerk om tenminste eenmaal per jaar, in de Paastijd, de heilige communie te ontvangen komt nu vreemd over, terwijl de frequentie die het gebod van de jaarlijkse paasbiecht vraagt weinig wordt gehaald. Deze in de laatste eeuw ontstane praktijk vraagt om nadere reflectie.

Kardinaal Müller stelt in deze dialoog een thema aan de orde dat ook door paus Benedictus XVI enkele malen is aangestipt: is het persoonlijk geloof een voorwaarde om een christelijk huwelijk te sluiten? Het uitgangspunt voor het kerkelijk denken op dit punt is dat het huwelijk op zich een aardse werkelijkheid is die door de Schepper is 'ingesteld', zoals we in het boek Genesis lezen (Gen. 1,27-28; 2,18.21-24). Het is deze aardse werkelijkheid die sacrament wordt, wanneer die door

twee gedoopten, en dus in Christus, wordt aangegaan. Ieder huwelijk van gedoopten is dus sacramenteel. Dit sacramentele huwelijk is onontbindbaar als beeld van het nieuw en altijddurend verbond dat de Heer met ons heeft gesloten, terwijl andere, 'natuurlijke' huwelijken niet absoluut onontbindbaar zijn. Kardinaal Müller vraagt zich af of een huwelijk sacramenteel kan zijn wanneer dat door (één van) beide partners zonder geloof wordt gesloten. Het traditionele antwoord hierop is dat dit inderdaad mogelijk is, wanneer die partner(s) de wezenlijke kenmerken van het huwelijk – zoals de huwelijkstrouw en de onontbindbaarheid – niet uitsluiten. De partners kiezen voor het huwelijk en dat is in hun geval – omdat zij gedoopt zijn – een sacrament. In deze benadering is het huwelijk dus ook een sacrament en onontbindbaar wanneer dit zonder persoonlijk geloof wordt gevierd, zoals in onze dagen nogal eens voorkomt.

Kardinaal Müller stelt vragen bij deze benadering, die een nadere, zorgvuldige beschouwing en overweging verdienen. In ieder geval moeten we ons afvragen wat het betekent wanneer iemand die niet in God gelooft in de huidige maatschappelijke situatie een huwelijk aangaat dat door de Kerk als geldig wordt beschouwd, terwijl hij of zij feitelijk meestal alleen vertrouwd is met een huwelijksconcept zoals de maatschappij dat aanreikt (met de mogelijkheid tot echtscheiding, open voor personen van hetzelfde geslacht en zonder dat openheid voor kinderen of huwelijkstrouw een rol spelen). Dit huwelijksconcept is intussen hemelsbreed gaan verschillen van wat de Kerk onder een huwelijk verstaat. Paus Franciscus heeft hier aandacht voor gevraagd in zijn jaarlijkse toespraak tot de Romeinse

Rota (23 januari 2015). De vraag wordt nog indringender wanneer we bedenken dat de Kerk *burgerlijke* huwelijken van niet-gelovige gedoopten in veel gevallen als geldig en sacramenteel beschouwt, bijvoorbeeld burgerlijke huwelijken van niet-gelovige protestants gedoopten. In deze zin acht ik het terecht dat kardinaal Müller aandacht vraagt voor de relatie tussen een persoonlijk geloof en het geldig vieren van het huwelijks sacrament.

Huwelijk en gezin zijn fundamentele werkelijkheden in het kerkelijk leven, tekens van hoop. Het gezin waarin we zijn opgegroeid tekent ons leven en onze persoon ten goede of ten kwade. De bezinning op de roeping en zending van huwelijk en gezin in onze seculiere samenleving is dan ook van het grootste belang. Laten wij deze bezinning ondersteunen door ons gebed en meelevens!

Van harte dank ik uitgeverij De Boog en uitgeverij Betsaida voor de uitgave van deze dialoog met kardinaal Müller, die een goede hulp kan zijn voor ieder die zich betrokken voelt bij de gelovige bezinning op huwelijk en gezin. Ik dank ook Anton Tollenaar voor de zorgvuldige vertaling en P. Carlos Granados, algemeen directeur van de Spaanse uitgeverij BAC, die deze belangwekkende dialoog met de kardinaal is aangegaan.

+Jan W.M. Hendriks
tit. bisschop van Arsacal
hulpbisschop van Haarlem-Amsterdam

DE HOOP VAN HET GEZIN

Dialogoog met kardinaal
Gerhard-Ludwig Müller*

1

Vraag: *Met grote scherpzinnigheid heeft paus Franciscus een Buitengewone Synode over het gezin bijeengeroepen met als thema De pastorale uitdagingen met betrekking tot het gezin in de context van de evangelisatie.¹ Dit is echt een kans om het hoofd te bieden aan al die uitdagingen die de hedendaagse wereld aan het gezin stelt. Welke zijn die uitdagingen? De eerste uitdaging lijkt te zijn het feit dat jongeren niet meer trouwen. Volgens sommigen is dát de echte uitdaging voor de Gezinssynode. In een sentimentele samenleving, die wordt gekenmerkt door individuen die emotioneel heel fragiel zijn, wordt de betrouwbaarheid van de liefde in twijfel getrokken en dus ook de waarde van het 'voor altijd'. Jongeren die een huwelijk overwegen vinden het moeilijk om te 'geloven in de liefde'. De liefde is zo vloeibaar geworden dat zij niet krachtig*

---

* In het volgende worden de vragen van de interviewer, Carlos Granados García, priester en algemeen directeur van BAC, cursief weergegeven en voorafgegaan door de aanduiding: "Vraag"; dit ter onderscheiding van de antwoorden van de kardinaal-prefect die in romein worden weergegeven en volgen op de aanduiding: "Kardinaal Müller". Voor de Nederlandse uitgave zijn de vragen voorzien van een nummer. Ook de eindnoten zijn toegevoegd voor deze uitgave.

genoeg lijkt om te kunnen dienen als fundament waarop je serieus een gezin kunt stichten. Jonge verloofde stellen vinden het in feite moeilijk om te geloven dat liefde zó duurzaam kan zijn. Welke boodschap hebben wij voor hen? Hoe steunen en wekken wij de hoop van de jongeren?

Kardinaal Müller: Het is duidelijk dat de uitdagingen waar deze zo gesecculariseerde wereld ons voor stelt enorm zijn. Aan de ene kant neemt men in sommige traditioneel christelijke landen een toenemend verlies van de zin voor het geloof waar. Tegelijkertijd is in veel andere plaatsen de christelijke godsdienst gereduceerd tot een complex van waarden, ideeën of sociale activiteiten, waarbij verloren is gegaan wat in de geloofservaring essentieel en fundamenteel is: de werkelijke ontmoeting met Jezus Christus, de Zoon van God, en de volledige omvorming van de mens in een eschatologisch² perspectief. In dit verband kan het christelijk huwelijk als sacrament alleen in zijn werkelijke betekenis begrepen worden als men uitgaat van een christologisch en eschatologisch perspectief.

Het huwelijk is niet simpelweg samenwonen met een andere persoon: het is een definitief besluit binnen het kader van de relatie van Jezus Christus, de bruidegom, met de Kerk, zijn bruid. Christus gaat aan alles vooraf. Zoals paus Franciscus het zo treffend zegt in zijn apostolische exhortatie *Evangelii Gaudium*, met een door hemzelf bedacht Spaans neologisme, Christus *primerea*, Christus gaat ons voor, Hij neemt het initiatief. Vanaf de schepping van de wereld heeft God in Christus willen zeggen dat zijn besluit jegens ons, zijn kinderen, definitief en radicaal was. Daarom is het de wil van God geweest dat het huwelijk die intieme en bijzondere vereniging zou

zijn van één man en één vrouw: deze vereniging is de bron waaruit het gezin voortkomt en het criterium om het te waarderen. In dit verband heeft de Heilige Vader onlangs gezegd: “Alle huwelijken zijn geordend en er innerlijk op gericht om vruchtbaar te zijn: kinderen vinden hun oorsprong in de huwelijksliefde.” In zijn homilie tijdens de ochtendmis die hij celebreerde in de kapel van Casa Santa Marta op 2 juni 2014, herinnerde de paus ook met een zekere humor aan een eigentijdse situatie die in feite uitdrukking is van een verschrikkelijk drama. We bedoelen al die stellen die in plaats van kinderen liever een hond hebben, of een kat, of een ander huisdier. Zodoende zien veel echtparen af van de volledige wederzijdse zelfgave die aan de wieg staat van een gezinsleven met kinderen, die de vervulling en de vervolmaking zijn van hun huwelijksliefde.

Ik durf te stellen dat de affectieve opvoeding van de hedendaagse jeugd een van de belangrijkste problemen is waar we momenteel het hoofd aan moeten bieden. Wij, herders, constateren met grote bezorgdheid dat veel jongeren zich niets gelegen laten liggen aan wat de Kerk voorhoudt. Velen van hen weigeren hun liefde te beleven en genieten in totale trouw, binnen een onontbindbaar huwelijk. We zouden in feite kunnen zeggen dat ze bang zijn om zich te binden. Bijgevolg zien ze seksualiteit als een simpel genot, niet als de grote mogelijkheid om leven te ontvangen en door te geven, in een liefdesgemeenschap. Ze weigeren om met de beminde persoon een levens- en liefdesgemeenschap op te bouwen. Ik denk dat deze jongeren eigenlijk niets anders zijn dan een graadmeter voor de grote moeite die onze wereld heeft om de echte gemeenschapsdimensie van het menselijk bestaan te begrijpen. In een mateloos

individualistische en subjectivistische wereld wordt het huwelijk niet begrepen als een mogelijkheid voor de mens om de volheid te bereiken, door te delen in de Liefde. Iemand moet opnieuw de ware God verkondigen, die Drie-eenheid van liefde is! We moeten de God van de Openbaring verkondigen die ons allen oproept om te delen in zijn relationele wezen. We moeten onderstrepen dat dit delen in het goddelijk leven niet is weggelegd voor enkele uitverkorenen, maar dat het wordt aangeboden aan ons allen, aan zowel gehuwden als ongehuwden. Vooral moeten we uitleggen dat dit het grote 'huwelijksgeschenk' is dat God aan de mensheid heeft gegeven, door middel van de incarnatie van het Woord en de uitstorting van de Heilige Geest.

De lange weg van voorbereiding op het huwelijk, namelijk al vanaf de kindertijd en de adolescentie, zou een van de belangrijkste educatieve prioriteiten van de pastoraal moeten zijn. Een kind dat ontdekt dat het als zoon of dochter onvoorwaardelijk wordt bemind, zal zichzelf in de adolescentie leren kennen als iemand die zich gestimuleerd voelt om van een andere persoon te houden en uiteindelijk op volwassen leeftijd, na zich te hebben herkend in de huwelijkse dimensie, als iemand die ontdekt dat zijn of haar liefde vruchtbaar is. Ik wil dan ook benadrukken dat de naaste of onmiddellijke voorbereiding op het huwelijk ondoeltreffend zal blijken te zijn als de persoonlijke en affectieve dimensie van de persoon niet reeds vanaf de wieg wordt gevormd. Alleen op die manier zullen we erin slagen om de basisdimensies van het menselijk bestaan met elkaar te verzoenen: de persoon, de sociabiliteit, de vruchtbaarheid, de verantwoordelijkheid, de opvoeding en de vorming, en de gemeenschap. Dit is het fundament voor een integraal begrip van het huwelijk.

Jongeren hebben er recht op om vanaf het eerste moment van hun bestaan te ervaren wat alleen het gezin hun kan geven: ik doel op het vertrouwen en het evenwicht die voortkomen uit het feit dat ze onvoorwaardelijk aanvaard en verwelkomd worden door hun eigen ouders. Er bestaat geen betere manier om in jonge mensen de grondslag te leggen voor de echte hoop. Hun ouders zijn voor hen de eerste vertegenwoordigers van de liefde van God. Zij brengen het vertrouwen over dat ontstaat wanneer wij ons verwelkomd en geliefkoosd weten door de handen van de Schepper, die al van ons hield zelfs voor wij waren verwekt. Meer theologisch geformuleerd, onze eigen ouders zijn door hun deelname aan het algemeen priesterschap van alle gelovigen priestelijke vertegenwoordigers van dat vertrouwen, van die liefde en die onvoorwaardelijke aanvaarding van ons menselijk bestaan.

2

Vraag: *Jongeren, zo zeiden we, vinden het tegenwoordig erg moeilijk om een belofte te doen zoals de huwelijksbelofte, die trouw vereist 'voor altijd'. In zijn apostolische exhortatie Evangelii Gaudium³ wees paus Franciscus ons op het individualisme: "Het postmoderne en geglobaliseerde individualisme bevordert een levensstijl die de ontwikkeling en de stabiliteit van de banden tussen personen verzwakt en die de gezinsbanden vervormt." (nr. 67) Hoe moeten wij in deze context het 'voor altijd' van het huwelijk begrijpen? Is het een limiet en een reden om niet te trouwen, of is het een blijk van de grote hoop waarvan de man en de vrouw die een huwelijk aangaan zijn vervuld?*

Kardinaal Müller: Het 'voor altijd' is duidelijk geworteld in het 'eens voor altijd' van het kruisoffer van Christus, die voor ons zijn leven heeft gegeven. Je leven geven is als het ware het evenbeeld van de liefde, aangezien de liefde niet een vaag gevoel is maar een werkelijkheid: je verwerklijken door daden van zelfgave. Het hart van de liefde is de zelfgave van God voor ons. We werden bevrijd van onszelf, van egocentrisme, toen we werden geschapen voor de Drie-ene God die bestaat in liefde, in de relatie van de Vader met de Zoon in de Heilige Geest. Daarom is de relationaliteit fundamenteel voor ons bestaan en zal het altijd blijven.⁴ Het is voor ons onmogelijk om te leven in afzondering of opgesloten in onszelf! Het leven krijgt alleen zin wanneer het een concrete gave aan de ander wordt: in het dagelijks leven, dag na dag. Op bijzondere wijze vindt dit plaats binnen het mysterie van het huwelijk, dat daardoor de bevoorrechte plaats wordt om de onvoorwaardelijke en definitieve zelfgave te ervaren die zin aan ons leven geeft. Datgene wat zo inspirerend en mooi is, kent niettemin een grens: men kan zich niet uit eigen kracht verwerklijken. Zonder de nederige erkenning van de eigen tekortkomingen en zonder de ander oprecht de vergeving aan te bieden die men zelf heeft ontvangen van God, is het niet mogelijk om in het 'voor altijd' te volharden. Ik denk dat achter veel gebroken of uit restanten nieuw samengestelde gezinnen, met verscheidene 'vaders' of 'moeders' of met alleen 'moeders' of alleen 'vaders', uiteindelijk een gebrek aan begrip schuilgaat voor iets dat wij voor evident hielden.

Naar mijn mening zou het belangrijkste doel van de aanstaande Synode moeten zijn het sacramentele begrip van het huwelijk en van het gezin opnieuw op de voorgrond te plaatsen, om zo aan de jongeren die bereid zijn

de weg van het huwelijk te gaan of aan hen die zich hier al op bevinden, de noodzakelijke moed te geven. In feite gaat het erom hun te zeggen dat ze op deze weg niet alleen zijn, dat de Kerk – die altijd Moeder is – hen vergezelt en zal blijven vergezellen. Het is volstrekt duidelijk dat we deze taak zeker niet gaan waarmaken als we het zouden laten bij het publiceren van enkele boeken of specialistische artikelen! We mogen niet het krachtige getuigenis vergeten van de huwelijken die *niet* mislukken. Allen kennen wij gelukkige en tevreden echtparen wier leven is vervuld en die – meestal onbewust – bevoorrechte getuigen zijn van de waarheid van de menselijke liefde.

De Heilige Vader spreekt ons vaak over de realiteit van de armoede, belichaamd in de armen van de derde en vierde wereld die zijn verbannen naar de zogenoemde ‘existentiële periferieën’, de randen van het bestaan. Onder hen bevinden zich ook de kinderen die moeten opgroeien zonder hun eigen ouders, de zogenoemde ‘scheidingswezen’. Misschien zijn zij in de wereld wel de armsten der armen: de aan hun lot overgelaten kinderen, niet alleen in de landen van de derde wereld, maar ook hier, in Europa, in Noord-Amerika, in de rijkste landen. Deze ‘scheidingswezen’, met soms veel spullen en veel geld, zijn de armsten onder de armen, omdat ze weliswaar veel materiële goederen hebben, maar het moeten stellen zonder wat het meest fundamenteel is: de zorgzame liefde van twee ouders die zichzelf voor hen verloochenen. Dit is omdat alleen de geestelijke goederen, en niet de materiële, ons in staat stellen als persoon te rijpen en echt volwassen te worden.

U hebt gewezen op de grote moeilijkheid het ‘voor altijd’ in het leven waar te maken. Zonder twijfel is de

leer over de onontbindbaarheid van het huwelijk vandaag de dag een van de moeilijkst te begrijpen doctrines in onze gesecculariseerde milieus. Daar waar het christelijk geloof irrelevant geworden is en de fundamentele redenen om te geloven niet meer worden gekend, daar vormt het simpele feit uit traditie en geheel vrijblijvend tot de Kerk te horen geen kompas voor belangrijke levenskeuzes en biedt het aan hen die een huwelijks crisis doormaken geen echte steun. Ongetwijfeld geldt hetzelfde voor de roeping tot het priesterschap en het religieuze leven.

Velen vragen zich af: hoe kan ik mij levenslang binden aan één enkele persoon? Wie kan mij zeggen wat er zal gebeuren of hoe ik zal zijn veranderd na twintig à dertig jaar huwelijk? Is een definitieve band met één enkele persoon werkelijk mogelijk? De negatieve ervaringen van heel veel mensen versterken het scepticisme van veel anderen die staan voor een zo veeleisende en radicale beslissing als de keuze voor een christelijk huwelijksleven.

Anderzijds zou ik willen onderstrepen dat uit recente onderzoeken onder onze jongeren blijkt dat het op de scheppingsorde gebaseerde ideaal van de trouw tussen man en vrouw hen ondanks alles blijft fascineren. Ook als ze beweren te 'geloven' in echtscheiding, streeft de meerderheid van hen toch naar een trouwe en bestendige relatie die overeenkomt met de geestelijke en morele natuur van de mens. Overigens moeten wij niet vergeten dat het onontbindbare huwelijk een antropologische waarde van de eerste orde bevat: het bevrijdt de persoon van de willekeur en de tirannie van gevoelens en stemmingen; het helpt de man en de vrouw om persoonlijke moeilijkheden het hoofd te bieden en om pijnlijke ervaringen

te overwinnen; en bovenal, het beschermt de kinderen. Daarom verklaren wij dat de liefde meer is dan een gevoel of een instinct. In zijn essentie zelf is het huwelijk toewijding en zelfgave. In de huwelijksliefde zeggen twee personen bewust en vrijwillig tegen elkaar: jij bent voor mij zó belangrijk, jij bent voor mij zó uniek, dat ik alleen met jou wil leven en voor altijd! Het woord van de Heer “wat God derhalve heeft verbonden, mag een mens niet scheiden” komt overeen met de belofte die door ieder stel wordt uitgewisseld: “N., ik aanvaard je als mijn vrouw”; “N., ik aanvaard je als mijn man”. Dit fundament dat de hoop mogelijk maakt, moet weer worden doorgegeven aan de jongeren, opdat zij met hernieuwde moed in staat zijn de grote uitdaging van het ‘voor altijd’ het hoofd te bieden. Ik kan er niet genoeg op aandringen: in de huidige culturele context blijkt het heel moeilijk te zijn deze fundamentele uitgangspunten te begrijpen zonder een persoonlijk en doorleefd geloof.